

आदिवासी आ ण बिगर आदिवासी मुलांच्या संपादन प्रेरणा पातळीचा तुलनात्मक अभ्यास

संतोष बबन शेळके

(PhD Scholar, SPPU Pune)

गोषवारा - भारत हा जगातील एक अत्यंत वै वध्य पूर्ण देश आहे . भारतीय समाजात अनेक जाती, धर्म , संप्रदाय , वंश , अनेक वर्षांपासून एकत्र राहतात . आदिवासी लोक हाही भारतीय समाजातील एक अ वभाज्य भाग आहे. प्रस्तुत अभ्यास हा ग्रामीण व शहरी आदिवासी मुलांच्या संपादन प्रेरणेचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यासाठी केला गेला . प्रत्येक क्षेत्रा मधील यशस्वीतेसाठी संपादन प्रेरणा उच्च असणे अवश्यक असते. सद्य अभ्यासासाठी डॉ . व्ही.पी भार्गव यांची संपादन मापन प्रेरणा चाचणी वापरण्यात आली. नमूना म्हणून हायस्कूल मध्ये इयत्ता नववी व दहावी मध्ये शकणान्य मुलांचा समावेश करण्यात आला. प्रदत्त वश्लेषणनासाठी spss च्या वर्णनात्मक सांख्यिकी आ ण तुलनात्मक अभ्यासासाठी स्वतंत्र नमुना 'टी' चाचणी उपयोगात आणली गेली. प्रस्तुत अभ्यासात आदिवासी मुलांमध्ये बिगर आदिवासी मुलांच्या तुलनेत संपादन प्रेरणेत लक्षणीय फरक आढळून आला. तसेच ग्रामीण व शहरी असा तुलनात्मक फरक लक्षणीय आढळून आला.

कळीचे शब्द - संपादन प्रेरणा, आदिवासी मुले, बिगर आदिवासी मुले, ग्रामीण, शहरी.

प्रस्तावना

प्रस्तुत संशोधनात आदिवासी आ ण अ-आदिवासी मुलांच्या संपादन प्रेरणेचा अभ्यास करणे हे समस्या वधान आहे . भारतीय समाज त्याच्या व्या मस्र समाजरचनेमुळे जगात नेहमीच कुतुहला चा वषय बनला आहे. एकाच देशात इतकी व वधरंगी समाजरचनेची रूपे ख चतच पाहायला मळतात. ही व वधता फक्त समाज रचनेत नाही तर भौगोलिक आ ण वां शक दृष्ट्या पाहायला मळते . भारतीय समाज हा ववध सामाजिक, सांस्कृतिक आ ण वां शक गट तसेच जीवन जगण्याचे मार्ग यांचे जटिल मश्रण आहे . भारतातील आदिवासी समाज हा देखील भारतीय समाजाचा परंतु अजून पावेतो इतर समाज आ ण संस्कृती बरोबर एकरूप होण्यास अनेक अडचणींचा सामना करत असलेला व वध वंशांचा एक गट आहे . स्वतंत्र भारतात आज तागायत सातशे पाच च्या वर आदिवासी समूह देशाच्या व वध भागात राहतात . प्रत्येक आदिवासी समूह वंश , भाषा व संस्कृती या दृष्टीने भन्न असल्याने त्या प्रत्येक समूहाचे प्रश्नही भन्न आहेत. आदिवासी समाजाच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी स्वतंत्र भारतात भारतीय राज्यघटनेने त्यांच्या वै वध्य पूर्ण भाषा, परंपरा, समाज रचना संस्कृती टिकवून ठेवण्यासाठी पूर्ण संरक्षण बहाल केलेले आहे, असे असले तरी स्वातंत्र्याच्या सत्तर वर्षा नंतर ही या समूहांना अनेक समस्या भेडसावत आहेत. गरीबी, अ श क्षतपणा, बेरोजगारी, पारंपरिक कौशल्य आ ण मर्यादित साधने, सततचे स्थलांतर इतर अनेक समस्या यामुळे आदिवासी समाज भारतीय समाजाच्या इतर वर्गाबरोबर स्पर्धा आ ण प्रगती साध्य करू शकला नाही. भारतीय सरकार सर्वांगीण वकासाकरीता अनेक योजना राबवून प्रयत्न करत आहे. परंतु ही प्र क्रया अतिशय संथ आहे.

आदिवासी या शब्दाच्या वेगवेगळ्या शास्त्रज्ञ आ ण मानव वंश शास्त्रज्ञ यांनी व वध व्याख्या दिलेल्या आहेत . पारंपारिकपणे या समूहाला मूळ रहिवासी असे म्हणले जाते. आदिवासी समाजावर व वध अभ्यास असे सुचवतात की मुख्य भारतीय समाज प्रवाहाच्या बाबतीत ते अजूनही मागास आहेत . शिक्षण हा एक त्यांच्या बाबतीत कळीचा मुद्दा असून यातही हा समाज मागासलेपणा दर्श वतो. आदिवासींचे शिक्षण हे स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून एक आव्हानात्मक काम आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार अनुसू चत जमाती आ ण उर्वरीत लोकसंख्येच्या साक्षरतेच्या दरामध्ये जवळपास चौदा टक्के अंतर आहे. या समाज समूहातील जवळपास पन्नास टक्के मुले प्राथ मक ते माध्य मक इयतेपर्यन्त शाळा सोडून देतात. त्यांच्यापैकी ऐंशी टक्के मुले दहावी इयतेत शिक्षण थांबवतात व फक्त वीस टक्के मुले हायस्कूल परीक्षेला बसतात. देशातील मानव वकास निर्देशांक सुधारण्यासाठी एसटी आ ण मुख्य प्रवाहातील समाज यांच्यातील शैक्ष णक दरी दूर करणे गरजेचे आहे. संपादन प्रेरणा हा शैक्ष णक क्षेत्रातील यशस्वीतेसाठी महत्वाचा मानसशास्त्रीय घटक आहे. यास्तव प्रस्तुत अभ्यास महाराष्ट्र राज्यातील अहमदनगर जिल्ह्यातील आदिवासी वद्यार्थ्यांवर केंद्रित आहे. महाराष्ट्र राज्यात जवळपास पंचेचाळीस जमातींचे वास्तव्य आहे . यात प्रामुख्याने पुढील जमाती आढळतात.

अंध, बैगा,बरडा, बावचा,भइना, भारिया, भू मया,भत्रा, भल्ल, भुंजिया, बिनजवर, बिरुळ, धनका, धनवर, धो डया, दुबळा, गावीत, गोंड, हाळबा, कमर, कातकरी, कावर, खैरवार, खारिया, कोकणा, कोल, कोलाम, कोळीढोर, कोळीमहादेव, कोळी मल्हार,कोंड, कोरकू, कोया, नगोसईया, नाईकडा, ओरान, परधान, पारधी, पारजा, पटे लया,पोमला,राठवा, सावर, ठाकूर, वारली, वटो लया, इ. जमाती आहेत. यापैकी बऱ्याच जमाती काही जिल्ह्यात उदा. ठाणे, ना शक, अहमदनगर, धुळे, नंदुरबार, यवतमाळ, गोंदिया, चंद्रपूर, गड चरोली, इ. भागात बहुसंख्येने केंद्रित झालेल्या आहेत. या ठिकाणच्या अतिशय दुर्गम आ ण जंगलानी वेढलेल्या भागात जसे सह्याद्री पर्वतरांगा, सातपुडा, आ ण गोंडवाना येथे आदिवासी राहतात. महाराष्ट्रात प्रामुख्याने भल्ल ही सर्वात मोठी जमात २५.०४ %, आढळून येते त्या पाठोपाठ कोळीमहादेव १५.६५%, वारली ७.७०%, कोकणा ६.६५%,ठाकूर .४९%,अंध ४.५९%,आ ण इतर जमाती २०.७५% आढळून येतात.

जमातींच्या शक्षणाच्या बाबतीतकेलेल्या झाझा(xaxa)स मतीच्या अहवालानुसार १८५४ पासून जमातींचे शक्षण हे पूर्णपणे वासहतवादी सरकारच्या खर्चन मशनरीज वर अवलंबून होते. जमातींच्या शक्षणाबाबत ब्रिटिश वसाहतवादी अतिशय निष्काळजी असल्याने १९५१ मध्ये साक्षरता दर फक्त ३.४६ टक्के इतका होता. स्वातंत्र्योत्तर काळात ही परिस्थिती काहीशी सुधारली असली तरी आदिवासी वद्यार्थी आजही शैक्षणिक बाबतीत मागासलेले आहेत. मुलांसाठी मोफत आ ण सक्तीचे शक्षण कायदा २००९ नुसार वंचित घटकांना शक्षण देण्याचा प्रयत्न केला गेला. काही करणास्तव मधून शाळा सोडलेल्या वद्यार्थ्यांना पुनःप्रवेश, विशेष प्र शक्षण यामुळे काहीसा हजेरिपट सुधारला असले तरी गुणवत्तेच्या बाबतीत इतर वद्यार्थ्यांच्या तुलनेत कमी शैक्षणिक प्रगती दर्शवतात. xaxaस मती या बाबतीत कारणमीमांसा नमूद करते की आदिवासी समाजाच्या भाषक, सामाजिक व सामाजिक गरजा लक्षात न घेताच अभ्यासक्रम रचना केली जाते,आ ण त्यांच्या बोली भाषेला प्राधान्य देण्या ऐवजी त्यांना प्रादेशिक भाषेत अभ्यास साहित्य अध्ययनासाठी दिल्या मुळे त्यांचा नकारात्मक परिणाम त्यांच्या शैक्षणिक निरवर्तनावर होतो. आदिवासी मुलांचे शाळा सोडून देण्याचे प्रमाण इतर मुलांपेक्षा लक्षणीय दिसते. शालेय शक्षणाचे संख्याशास्त्र (२०११) नुसार दहावी इयत्तेत ७३%, अकरावीसाठी ८६% आ ण बारावीसाठी ८६% इतके होते. एकूणच आदिवासींची आर्थिक स्थिति अत्यंत हलाखीची असल्याने आ ण शाळेत पाठवून कोणतेही उत्पन्न नसल्याने पालक मोबदला मळवून देणाऱ्या व्यवसायात बालकामगार कायद्याची तमा न बाळगता लहानपणीच गुंतवू पाहतात. पायाभूत सुवधांचा अभाव, सामाजिक वलगीकरण आ ण भेदभाव शाळांमध्ये कमान पायाभूत सुवधांची कमतरता, गरीबी, सामाजिक आर्थिक दुरावस्था, सांस्कृतिक वषमता, पूर्वग्रह, पालकांचे सतत स्थलांतर, आदिवासी निवासापासून शाळेचे अंतर, जमाती व शष्ट परंपरा, कुपोषण, आरोग्य समस्या इत्यादि अनेक कारणामुळे आदिवासी वद्यार्थी शक्षणापासून मागे पडत असल्याचे काही अभ्यास दर्शवतात. मानसशास्त्र परिचर्ये घेऊन खूप कमी प्रमाणात अभ्यास झाल्याचे निदर्शनास येते. प्रस्तुत अभ्यासात आदिवासी मुलांच्या संपादन प्रेरणेचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

जमातीची व्याख्या - टोळी हा वकासाच्या आदीम कवा रानटी अवसतेतील लोकांचा एक समूह आहे जो टोळी प्रमुखाचा अधिकार मान्य करतो आ ण सामान्यतः स्वतःला एक वंशज मानतो. (ऑक्सफर्ड डक्शनरी २०१३)

टोळी हा प्रादेशिक संलग्नता असलेला, अंतर्ववाह असलेल्या, कार्याचे कोणतेही वषे शकरण नसलेला, आदिवासी प्रमुखांकडून वंश परंपरागत शासत असलेला, भाषा कंवा बोलीभाषेत एकसंध असलेला, इतर जमातीत कंवा जातींशी सामाजिक अंतर राखणारा, आदिवासी परंपरा, समजुती आ ण चालीरीतींना अनुसरून जातीय संरचना असलेला गट आहे. (नदीम हसनेन आ ण मजुमदार १९६७).

भारतीय राज्य घटनेनुसार कलम ३६६ (२५) मध्ये अनुसूचित जमातींचा उल्लेख असे समुदाय आहेत जे घटनेच्या कलम ३४२ नुसार अनुसूचित आहेत. मानववंशशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ आ ण इतर संबधित सामाजिक शास्त्रांमधील व वध संशोधक आ ण तज्ञांनी व वध व्याख्या दिल्या आहेत. ज्यामुळे जमाती समजावून घेण्यात मदत होते.

संपादन प्रेरणा- शैक्षणिक क्षेत्रातिल यशस्वी वतेसाठी बुद्धमते बरोबर संपादन प्रेरणेचा ही महत्वाचा सहभाग असतो. संपादन प्रेरणेचा अभ्यास सर्वप्रथम म्यांकलेलॅंड, मरे, अटकीन्सन, फेदर, आ ण वायणर यांनी केला. संपादन प्रेरणेची काही वैशिष्ट्ये असतात. जसे व शष्ट कामात कंवा क्षेत्रात अधिक यश संपादनासाठी तीव्र इच्छा, शर्थीचे प्रयत्न आ ण परीसरावर प्रभुत्व, नियंत्रण प्राप्तीचा प्रयत्न, अडअडचणींवर मात करत हाती घेतलेल्या कार्यात यश व इतरांपेक्षा

वरचढ होण्याचा प्रयत्न या गोष्टींचा अंतर्भाव असतो. संपादन प्रेरणेवरील पूर्व संशोधनाचा आढावा घेतला असता आदिवासी मुलांमध्ये बिगर आदिवासी मुलांच्या तुलनेत संपादन प्रेरणा कमी आढळून आली.

पूर्व संशोधनाचा आढावा - वद्यार्थर सा (२००६) यांना आदिवासी माध्यमक वद्यार्थ्यांची बिगर आदिवासी वद्यार्थ्यांच्या तुलनेत खूपच कमी संपादन प्रेरणा आढळून आली.

आझाद अहमद अंदराबी (२०१८) यांना ही वरील संशोधनाप्रमानेच परिणाम मळाले. आदिवासी आ ण अ - आदिवासी ५६४ वद्यार्थी यादृच्छिक पणे तीन माध्यमक शाळांमधून निवडले गेले. आदिवासी वद्यार्थ्यांपेक्षा अ - आदिवासी कशोरवयीन मुलांची शक्षणक संपादन उच्च आढळून आली.

प्रजिना पी व्ही (२०१४) यांना आदिवासी मुले बिगर आदिवासी वद्यार्थ्यांच्या तुलनेत अक्षम असल्याचे आढळले. ज्यामुळे खराब शक्षणक संपादन आ ण खराब यशसंपादन प्रेरणा आढळून आली.

मनिदिपा बरूआ १, आशादेवी २ (२०१२) यांनी आदिवासी १२० आ ण अ - आदिवासी १२० मुले घेऊन केलेल्या तुलनात्मक अभ्यासात दोन संस्कृतींमध्ये संपादन प्रेरणेच्या बाबतीत लक्षणीय फरक आढळून आला.

परिवर्त्ये

स्वतंत्र परिवर्त्ये १) आदिवासी वद्यार्थी २) बिगर आदिवासी वद्यार्थी

परतंत्र परिवर्त्ये - संपादन प्रेरणा

नियंत्रित परिवर्त्ये - १) वय १४ ते १५ वर्ष, २) शक्षण इयत्ता नववी व दहावी, ३) रहिवास ग्रामीण व शहरी ४) भाषा - मराठी

अनियंत्रित परिवर्त्ये - १) धर्म, २) जमात ३) ऊपजमात ४) संस्कृति ५) वंश ६) कुटुंब प्रकार ७) पालक शक्षण ८) पालक व्यवसाय ९) बोलीभाषा इ.

संक्रयात्मक व्याख्या -

१) आदिवासी वद्यार्थी - भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ३६६ (२५) नुसार कलम ३४२ नुसार अनुसूचित केलेले तसेच राज्य सूचीनुसार घोषित केलेले जमातींचे वद्यार्थी म्हणजे आदिवासी वद्यार्थी होय.

२) बिगर आदिवासी वद्यार्थी - भारतीय राज्यघटनेनुसार आ ण राज्य सूचने घोषित केलेल्या खुल्या प्रवर्गातील वद्यार्थी म्हणजे बिगर आदिवासी वद्यार्थी होय.

३) संपादन प्रेरणा - डॉ. व्ही. पी. भार्गव (१९९४) यांच्या संपादन प्रेरणा मापन चाचणीवरील प्रयुक्त्यांचे आलेले प्राप्तअंक म्हणजे संपादन प्रेरणा होय.

उद्दिष्टे

१) आदिवासी व अ-आदिवासी मुलांच्या संपादन प्रेरणेचा अभ्यास करणे.

२) ग्रामीण आदिवासी व ग्रामीण अ-आदिवासी मुलांच्या संपादन प्रेरणेचा अभ्यास करणे.

३) शहरी आदिवासी व शहरी अ-आदिवासी मुलांच्या संपादन प्रेरणेचा अभ्यास करणे.

गृहितके

१) ग्रामीण आदिवासी आ ण ग्रामीण बिगर आदिवासी मुलांच्या संपादन प्रेरनेत लक्षणीय फरक आढळून येईल.

२) शहरी आदिवासी आ ण शहरी बिगर आदिवासी मुलांमध्ये संपादन प्रेरणा पातळी बाबत लक्षणीय फरक आढळून येईल.

३) आदिवासी आ ण बिगर आदिवासी मुलांच्या संपादन प्रेरणा पातळी बाबत लक्षणीय फरक आढळून येईल.

पद्धती

नमूना आ ण नमूना चयन - प्रस्तुत अभ्यासाकरीता अहमदनगर जिल्ह्यातील ग्रामीण व शहरी भागातील हायस्कूल मध्ये शकणारे ६० आदिवासी व ६० बिगर आदिवासी मुलांची सहेतुक नमूना चयन पद्धतीने निवड करण्यात आली. आदिवासी मुलांमध्ये भल्ल, पारधी, कोळीमहादेव, या जमातींच्या मुलांचा समावेश होता.

आखणी

वद्यार्थी	ग्रामीण	शहरी	एकुण
आदिवासी	३०	३०	६०
अ-आदिवासी	३०	३०	६०

एकुण	६०	६०	१२०
------	----	----	-----

साधने

प्रस्तुत अभ्यासाकरीता डॉ.व्ही.पी. भार्गव यांची संपादन मापन प्रेरणा मापन चाचणी उपयोगात आणली गेली .चाचणीत ५० वधाने असून तीन पर्याय आहेत .चाचणीची वश्वनियता ०.९१ व वैधता ०.८५ अशी उच्च दर्जाची आहे.

प्रदत्त संकलन प्र क्रया

सरकारी शाळेतील व आस्त्रम शाळेतील हायस्कूलला जाणाऱ्या वद्यार्थ्यांकडून चाचणी प्रशा सत करून हस्तपुस्तीकेनुसार गुणांकनाआधारे वर्णनात्मक आ ण अनुमानात्मक सांख्यिकीचा वापरकरून spss चा वापर करून प्रदत्त वश्लेषण केले .

फ लते

प्रदत्तांचे उद्दिष्टांनुरूप संख्याशास्त्रीय वश्लेषण

तक्ता क्र.१ ग्रामीण आदिवासी व ग्रामीण अ-आदिवासी मुलांच्या संपादन प्रेरणेचे वश्लेषण .

गट	N	DF	Mean	SD	SEM	t	p
आदिवासी	30	58	12.5333	8.72860	1.59	8.536	0.01
अ-आदिवासी	30		32.6333	9.49586	1.73		

तक्ता क्र.१ ग्रामीण आदिवासी व ग्रामीण अ-आदिवासी मुलांच्या संपादन प्रेरणेतील फरक दर्श वतो जो ०.०१ पातळीवर लक्षणीय आहे.

तक्ता क्र.२ शहरी आदिवासी व शहरी अ-आदिवासी मुलांच्या संपादन प्रेरणेचे वश्लेषण .

गट	N	DF	Mean	SD	SEM	t	p
आदिवासी	30	58	17.333	8.72860	10.51217	7.057	0.01
अ-आदिवासी	30		36.9000	9.49586	10.95870		

तक्ता क्र.२ शहरी आदिवासी व शहरी अ-आदिवासी मुलांच्या संपादन प्रेरणेतील फरक दर्श वतो जो ०.०१ पातळीवर लक्षणीय आहे.

तक्ता क्र.३ आदिवासी व अ-आदिवासी मुलांच्या संपादन प्रेरणेचे वश्लेषण .

गट	N	DF	Mean	SD	SEM	t	p
आदिवासी	60	118	14.9333	8.72860	9.88041	5.064	0.01
अ-आदिवासी	60		32.6333	25.3167	12.43627		

तक्ता क्र.३ आदिवासी व अ-आदिवासी मुलांच्या संपादन प्रेरणेतील फरक दर्श वतो जो ०.०१ पातळीवर लक्षणीय आहे.

चर्चा

प्रदत्ताच्या वश्लेषणांती प्रस्तुत अभ्यासात मांडलेल्या गृहीतांना अनुसरून तीनही गृहीतके स्वीकृत झाल्याचे आढळते .पुर्वसंशोधनातील अनेक अभ्यास सद्य अभ्यासाला पुष्टी देणारे आहेत .

निष्कर्ष

१ .ग्रामीण आदिवासी व ग्रामीण अ-आदिवासी मुलांच्या संपादन प्रेरणा पातळीबाबत लक्षणीय फरक आढळून आला.

२ .शहरी आदिवासी व शहरी अ-आदिवासी मुलांच्या संपादन प्रेरणा पातळीबाबत लक्षणीय फरक आढळून आला.

३ .आदिवासी व अ-आदिवासी मुलांच्या संपादन प्रेरणा पातळीबाबत लक्षणीय फरक आढळून आला.

मर्यादा

१.प्रस्तुत अभ्यास मर्यादित क्षेत्राबाबत केला गेला.

२ .नमुन्याच्या लहान आकारामुळे निष्कर्षांचे सामान्यीकरण करण्यात समस्या आहेत.

३.कोरोना महामारीमुळे शक्षणावर दुष्परिणाम झाल्याने अभ्यासाचे निष्कर्ष दिशाभूल करणारे असू शकतात.

सूचना

१.सामान्यीकरणासाठी मोठा नमुना घेऊन अभ्यास केला जाऊ शकतो .

२ .निय मतपणे शाळा सुरु झाल्यानंतर प्रदत्त संकलन करायला हवे.

३.आदिवासी वद्यार्थ्यांच्या बाबतीत क्षेत्र आ ण लंग घटक अभ्यासला जाऊ शकतो.

४.इतर अनेक मानसशास्त्रीय परिवर्त्ये जसे बुद्धिमत्ता, योग्यता ,समायोजन ,मान सक आरोग्य ,शैक्षणिक स्वसंकल्पना ,स्वसंकल्पना ,अध्ययन अक्षमता इ.घेऊन अभ्यास केला जाऊ शकतो.

संदर्भग्रंथ:

Atkinson, J. W., & Feather, N. T. (Eds.). (1966). A theory of achievement motivation. New York: John Wiley & Sons.

Azad Ahmad Andrabi (2014) *A study of academic achievement among tribal and non-tribal adolescents of kashmir.SRJIS.*

Bhargava V. P.(1994),Manual of Achievement Motivation Test.

BidyadharSa(2006). *Achievement motivation among secondary school tribal and non-tribal students. Journal of Indian Education 32 vol 3pp.108-116.*

Mangal S.K.(2006).Statistics in psychology and Education. N.D: Printice Hall.

ManidipaBaruah, Asha Devi, (Nov.-Dec.2012) *Tat Responses on Achievement Motivation among Tribal and Non-Tribal College Students of Assam .IOSR Journal Of Humanities And Social Science (JHSS) ISSN:2279-0837,ISBN:2279-0845.Vol5,Issue3,PP30-36 .*

McClelland, D. C., Atkinson, J. W., Clark, R. A., & Lowell, E. L. (1953). The achievement motive. New York: Appleton Century-Crofts.

Nadeem hasnain(1999),Tribal India:Palakaprakashan Delhi.

NSSO Reports for 2007, 2009 and 2014.

Oxford English Dictionary(2013),Oxford.

PrajinP.V(2014) *A Study on the Academic Achievement Motivation among the Tribal children with special reference to Kannur district Kerala. IOSR Journal Of Humanities And Social Science (IOSR-JHSS) e-ISSN: 2279-0837, p-ISSN: 2279-0845. PP 15-17.*

Singh A.K (1998), Tests, Measurements and Research methods in behavioural sciences, patna-bhartiBhavan.

Statistical Profile of India (2013).

<http://tribal.nic.in/Content/StatewiseTribalPopulationpercentageinIndiaScheduleTribes.aspx>